

15ο - Ο Ηράκλειτος στη ζωή μου

Για πάντα επίκαιρος

Ένα ολόκληρο καλοκαίρι, ο Ζήσης κι εγώ αφιερώσαμε τον περισσότερο χρόνο μας μελετώντας τον Νίτσε στο αγαπημένο μας μοναστήρι. Με συγκλόνιζε, αλλά και με αναστάτωνε αυτός ο επαναστατικός φιλόσοφος του 19ου αιώνα. Σε ένα από τα βιβλία του αναφέρθηκε με σεβασμό και θαυμασμό στους προσωκρατικούς φιλόσοφους και, συγκεκριμένα, στον Ηράκλειτο, για τον οποίο είπε ότι: *«Ο κόσμος χρειάζεται αιωνίως την αλήθεια, χρειάζεται συνεπώς τον Ηράκλειτο, παρ' όλο που ο τελευταίος δεν χρειαζόταν τον κόσμο»*. Η φράση του αυτή με συγκίνησε ως Έλληνα, αλλά και με προβληματίσε, γιατί αυτό το άκουσα από έναν ξένο και όχι από έναν Έλληνα διανοούμενο ή από τους δασκάλους της εκπαίδευσής μου. Αυτό ήταν ένα συμπληρωματικό κίνητρο για να ενδιαφερθώ για τους πρώτους υλιστές φιλόσοφους, ιδιαίτερα με τον Ηράκλειτο, οι οποίοι χάραξαν καινούργιους δρόμους για την ανθρώπινη σκέψη και για την Επιστήμη.

Συζητούσα πρόσφατα με μια Ελβετίδα μαθήτριά του Λυκείου τη Μελανη κόρη ενός φίλου μου και συνάδελφου μου του Ρόλφ και έμεινα έκπληκτος που ήξερε μια ρήση του Ηράκλειτου που συσχετιζόταν με ένα από τα παράδοξα φαινόμενα της σύγχρονης φυσικής. Δυστυχώς η ελληνική εκπαίδευση δεν επιδίωξε να μας κάνει να αγαπήσουμε την αρχαία ελληνική γλώσσα και να μας εισαγάγει στις βασικότερες σχολές σκέψης που έθεσαν τα θεμέλια της σύγχρονης επιστήμης και φιλοσοφίας διαμορφώνοντας μια συνολική και σχετικά συνεκτική εικόνα των κατακτήσεων του αρχαιοελληνικού πολιτισμού. Δεν προβλεπόταν καμία βοήθεια για να συνδέσουμε όλα αυτά που αποσπασματικά μαθαίναμε από χρονιά σε χρονιά, με τα προσωπικά, υπαρξιακά ενδιαφέροντα που κάθε έφηβος μπορεί να έχει, αλλά τα παραμερίζει για λόγους πρακτικούς. Έναν χρόνο ολόκληρο μαθαίναμε αρχαία ελληνικά διαβάζοντας την *«Κύρου Ανάβαση»*, ένα θέμα που ποτέ δεν κατάλαβα τι νόημα είχε, τι ιδέες και τι αξίες μπορούσε να εμπνεύσει σε μας τους μαθητές, τη στιγμή που

πολλά από τα κείμενα των προσωκρατικών και βατά ήταν για γλωσσική μάθηση και ενδιαφέρον θα προκαλούσαν στα παιδιά της εφηβικής ηλικίας με τις μεταφυσικές ανησυχίες. Αντιλαμβάνεται βέβαια κανείς πως τέτοιου είδους κείμενα θα μπορούσαν να κεντρίσουν την κρίση των μαθητών κατά τρόπο μη επιθυμητό για το τότε κατεστημένο, γι' αυτό και επιλέγονταν ανούσιες ιστορίες πολεμικής περιπέτειας.

Φιλόσοφος, ποιητής και Προφήτης

Ο Ηράκλειτος σύμφωνα με τους αναλυτές του θεωρείται ότι ήταν, φιλόσοφος, ποιητής και προφήτης. Η ιδιότητα του προφήτη βέβαια δεν έχει να κάνει με κάποια θρησκευολογική ιδεολογία. Ήταν ένας προφήτης της κοσμικής φιλοσοφίας. Με τη δημιουργία της δικής του θεωρίας για τον κόσμο ο φιλόσοφος αυτός απέδειξε πως ήταν πολύ πιο μπροστά από την εποχή του. Γι' αυτό και ενέπνευσε διαχρονικά πλήθος σύγχρονων διανοητών. Ακόμη και στη μετανεωτερική εποχή μας, κατά την οποία κυριαρχούν οι θεωρίες της φαινομενολογίας, του σχετικισμού, της κριτικής σχολής, της σημειωτικής και του σκεπτικισμού, διαπιστώνουμε πως οι κεντρικές ιδέες τους έχουν ήδη συμπυκνωθεί σε λίγα λόγια από τον Ηράκλειτο, αιώνες πριν.

Εγώ όμως, όταν άρχισα να τον μελετώ, δεν τον καταλάβαινα ως φιλόσοφο. Είναι πολύ σκοτεινός και η εκπαίδευση που είχα από το σχολείο δεν με βοηθούσε. Για τον λόγο αυτόν, στα πρώτα στάδια της γνωριμίας μαζί του, τον υιοθέτησα ως ποιητή. Η ποίηση μπορεί και ακροβατεί μεταξύ μύθου και πραγματικότητας και σου ενεργοποιεί τη φαντασία. Με την ποίηση τα ερμηνεύεις όλα μια χαρά, χωρίς να λογοδοτείς στη λογική, γιατί η ποίηση δεν λέει ποτέ ψέματα. Έμαθα από στήθους πάμπολλα αποσπάσματά του και τα απάγγελλα κάθε φορά που προσπαθούσα να τα συνδυάσω με τις εμπειρίες της ζωής, ενόσω κολυμπούσα στη θάλασσα των αντιθέσεων ανάμεσα στα μεταφυσικά και στα φυσικά, στην πραγματικότητα και στο όνειρο, στις αμφιβολίες και στις βεβαιότητες, στη στέρηση και στον κορεσμό, στη θλίψη και στην ευτυχία, στην απόρριψη και στην καταξίωση, στο μίσος και στην αγάπη, στο είναι και στο γίνεσθαι, στη ζωή και στον θάνατο - σε αυτή τη θάλασσα που ο Ηράκλειτος αποκαλεί «θεό»,

δηλαδή, τα «έναντία ἅπαντα». Και πάσχιζα να φανταστώ τις δυναμικές τους σχέσεις.

Λόγος και «πυρ το αείζων»

Ένα από τα αποσπάσματα του Ηράκλειτου, που με έχει συγκλονίσει περισσότερο, είναι εκείνο όπου εκθέτει τον τρόπο με τον οποίο αναπαριστά τον κόσμο ως εξής: *«...αυτός ο κόσμος, που είναι ίδιος για όλους, που δεν τον δημιουργήσε ούτε θεός ούτε ο άνθρωπος αλλά ήταν, είναι και θα είναι το αιώνιο πυρ, που σβήνει και ανάβει με μέτρο, και τα πάντα εναλλάσσονται με το πυρ και με το πυρ τα πάντα, όπως τα εμπορεύματα με το χρυσάφι και το χρυσάφι με τα εμπορεύματα»*. Με τα λόγια αυτά, εκτός του ότι απεγκλωβίζεται η κριτική σκέψη από την ανθρωπομορφική τάση ερμηνείας του κόσμου, που καταλήγει σε μια προβολική, ανθρωποκεντρική θεώρηση του ανεξήγητου, ο φιλόσοφος αυτός γίνεται πρόδρομος πολλών σύγχρονων θεωριών της Φυσικής, όπως, π.χ., η έννοια της εξίσωσης της ύλης και της ενέργειας, ο νόμος της αφθαρσίας της ύλης, η θεωρία της σχετικότητας του Αϊνστάιν κ.ά. Συγκρίνοντας μάλιστα όσα είχε πει ο Ηράκλειτος για το «πυρ το αείζων» με την κβαντική έννοια της ενέργειας, αντιλήφθηκα πως υπάρχουν εκπληκτικές μεταξύ τους ομοιότητες.

Η αρχή της απροσδιοριστίας του Χάιζενμπεργκ και το παράδειγμα της «γάτας του Σρέντιγκερ»⁵ επιβεβαιώνονται επίσης με τη φράση: *«το ένα, το μόνο σοφό, και θέλει και δεν θέλει να ονομάζεται Δίας»*. Πόσο περίεργο μου φάνηκε τότε εκείνο το «θέλει και δεν θέλει», που όπως και αν ερμηνευτεί, σε κάθε περίπτωση είναι επαναστατικό.

Οι διαπιστώσεις αυτές μου έδωσαν έτσι την ευκαιρία να καταλάβω αργότερα τι εννοούσε ο Νίτσε λέγοντας πως ο φιλόσοφος αυτός θα είναι αιώνιος και, για την ανθρωπότητα, διαχρονικά επίκαιρος. Αξιοσημείωτο όμως είναι και αυτό που παρατήρησε ο Σπέγκλερ, ότι δηλαδή *«Η σκέψη του Ηράκλειτου μοιάζει με την ψυχή του Άμλετ: όλοι τον καταλαβαίνουν, αλλά ο καθένας διαφορετικά»*. Έτσι βλέπουμε πως όλοι οι μελετητές του έργου του, από τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη, τους στωικούς και τους πρωτοχριστιανικούς φιλόσοφους μέχρι τον Χέγκελ, τον

Έγκελς, τον Μαρξ, τον Λένιν και τον Νίτσε τον αξιοποίησαν με τον δικό τους τρόπο. Ο καθένας πήρε από αυτόν κάτι διαφορετικό και πάλι περίσσεψαν πολλά ακόμη για τους μελλοντικούς μελετητές του.

Εγώ όμως δεν είμαι μελετητής του έργου του Ηράκλειτου, ένας απλός αναγνώστης του είμαι, που στοχάζεται και ονειρεύεται πάνω στα ποιητικά και αινιγματικά του λόγια. Όλες οι ρήσεις του είναι πολύσημες και επιδέχονται πολλές ερμηνείες, γιατί και ο κόσμος είναι πάντοτε αινιγματικός και πολυσήμαντος.

Οι αινιγματικές νοηματικές ασάφειες και οι συντακτικές αοριστίες των ρήσεών του ουδέποτε με απασχόλησαν. Στις περιπτώσεις αυτές αφήνω τη διαίσθησή μου ελεύθερη να τον ερμηνεύει. Γνωρίζω καλά πως, ως ιστορικό ον που είμαι, βλέπω όλα τα πράγματα από τη θέση που στέκομαι και τη συγκεκριμένη οπτική γωνία που βρίσκομαι.

Χρόνια τώρα προσπαθώ να δημιουργήσω το δικό μου ερμηνευτικό πλαίσιο για να μην είμαι άβουλος και δέσμιος έτοιμων ερμηνειών. Μπορεί, για παράδειγμα, ο χριστιανισμός να δανείστηκε από τον Ηράκλειτο τη φράση «*Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος*» και να πρόσθεσε και «*ὁ Λόγος εἶναι τοῦ Θεοῦ*», εγώ όμως κατέληξα πως και «*Ο λόγος είναι και δικός μου*».

Η πρώτη μεγάλη δυσκολία για μένα ήταν να κατανοήσω τη σημασία και την ερμηνεία της έννοιας «Λόγος». «*Ἐνὼ ὁ λόγος εἶναι καθολικός, οἱ περισσότεροι ζοῦν καὶ ενεργοῦν σαν νὰ ἔχουν δική τους φρόνηση καὶ ιδιωτικὴ σκέψη*», παρατηρεῖ ο Ηράκλειτος. Αυτή του η ρήση με απασχόλησε πολλά χρόνια και με απασχολεῖ μέχρι σήμερα, γιατί ξέρω πως ο φιλόσοφος αυτός δεν ήταν καθαρὸς αντικειμενιστής, αφού ἀκόμη και ὅταν αναφέρεται στον θεό (που τον ὀρίζει ως τη δυναμικὴ σχέση ὅλων των αντιθέτων η οποία προϋποθέτει τον μετασχηματισμὸ των πάντων), λέει πως «...ὅταν [ὁ θεός] αναμειχθεῖ με θυμιάματα, ὀνομάζεται **καθ' ἡδονὴν ἐκάστου**»! Μεγάλη κουβέντα αυτή για την εποχή του. Αλλά στην έννοια της σχετικότητας και της υποκειμενικότητας αναφέρεται επίσης και με διάφορες ἄλλες αλληγορίες, ἐπισημαίνοντας πως τα ἴδια πράγματα ἔχουν διαφορετικὴ σημασία και ἀξία για κάθε διαφορετικὸ ον. Για παράδειγμα, παρατηρεῖ ὅτι: «*Το θαλάσσιο ὕδωρ εἶναι καθαρότατο καὶ μιαιρότατο συγχρόνως. Για τα ψάρια*

πόσιμο και σωτήριο, για τους ανθρώπους μη πόσιμο και επικίνδυνο», ενώ σε άλλο σημείο φέρνει ως παράδειγμα τον χρυσό και το άχυρο η σημασία των οποίων είναι σχετική, ανάλογα με το αν αυτός που τα βλέπει είναι άνθρωπος ή γάιδαρος και καταλήγει: «Οι γάιδαροι θα προτιμούσαν τα άχυρα, παρά το χρυσό».

Πώς λοιπόν, αφού όλα είναι σχετικά, θεωρεί ότι ο «Λόγος είναι ένας» και πολλές φορές κριτικάρει τον τρόπο που σκέφτονται πολλοί άνθρωποι και μάλιστα λέει πως αυτοί «κοιμούνται» και δεν μετέχουν δηλαδή του κοινού Λόγου; Πέρασαν πολλά χρόνια για να βγω από το μπέρδεμα που μου προκάλεσε η απορία μου αυτή, όταν τελικά σκέφτηκα πως, εκείνο που με εμπόδιζε να κατανοήσω τα λόγια του μεγάλου φιλόσοφου, ήταν ο διλημματικός και απόλυτος τρόπος με τον οποίο η εκπαίδευση και ο παραδοσιακός πολιτισμός μας, μάς έχει κάνει να σκεφτόμαστε. Για παράδειγμα, κάποιος θα πρέπει να είναι είτε αντικειμενιστής είτε σχετικιστής, διαφορετικά υποπίπτει σε αντίφαση.

Η συνειδητοποίηση όμως ότι ο «Λόγος» είναι ίδιος για όλους προκύπτει από την έννοια της ενότητας του κόσμου, κάτι που ενώνει όλους τους ανθρώπους όχι μόνο μεταξύ τους, αλλά και με τη φύση. Ο Λόγος δεν βρίσκεται έξω από τον κόσμο, αλλά είναι ένας με αυτόν και οι υπάρξεις μας συμμετέχουν σε αυτόν.

Διακρίνουμε επίσης εδώ και μια αντίληψη συστημικής, μη ανθρωπομορφικής ερμηνείας του κόσμου, όπου φύση-άνθρωπος – θεός - λόγος συνυπάρχουν. Προεκτείνοντας την ανάλυση αυτή παραπέρα, θα μπορούσαμε να πούμε πως ο Ηράκλειτος, υπερβαίνοντας τον εγωκεντρικό και ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα της κυρίαρχης κοσμοθεωρίας των ανθρώπων, παρέχει στέγαστρο και σε έναν σύγχρονο οικολόγο, που αρνείται να διαφοροποιήσει κατά τρόπο προνομιακό και θεολογικό τον άνθρωπο από τα άλλα ζώα και από τη φύση.

Αρμονίες

Το αναλυτικό πρόγραμμα του σχολείου αρκείται σε μια πολυμάθεια από ξεκομμένες μεταξύ τους γνώσεις, που εκπορεύονται από αυτούς που το κατεστημένο θεωρεί

«αυθεντίες», ενώ κατά τον Ηράκλειτο, ο κόσμος είναι ένας και η δομή του θεωρείται ως μια συνύπαρξη των αντιθέτων, που και αυτά συνδέονται επίσης μεταξύ τους, αλλά με διαφορετικούς τρόπους. Η δομή και η λειτουργία του είναι ενιαία, συνεκτική σε ένα προσδιορίσιμο σύμπλεγμα, που αποκαλείται «ενότητα». *“Τα πάντα ένα και εξ ενός τα πάντα”*. Με την αλληλεπίδραση αυτών των αντίθετων οντοτήτων ή δυνάμεων - που συγχρόνως είναι και συμπληρωματικές, δηλαδή δεν μπορούν να υπάρξουν αυτοτελώς, μόνο συνυπάρχουν, χωρίς να είναι απόλυτα αντινομικές -, το αποτέλεσμα που έχουμε, είναι μια δυναμική ισορροπία. Για παράδειγμα, δεν υπάρχει αντικειμενική ύπαρξη του καλού ή του κακού, υπάρχει απλά μια δυναμική σχέση μεταξύ των αντίθετων αυτών εννοιών, που μπορεί να χαρακτηριστεί ως αρμονία ή ως δυσαρμονία.

Για να αντιληφθούν αυτή την ενότητα του κόσμου οι φοιτητές μου, συνήθιζα να αναφέρω δυο παράλληλα παραδείγματα: ένα από τη χημεία και ένα που έχει σχέση με τον έρωτα, για να διαπιστώσουν ότι η φύση ενεργεί το ίδιο. Μια ρήση του Ηράκλειτου, λέει: *«το αντίξουν συμφέρον καί εκ τῶν διαφερόντων καλλίστην ἁρμονίαν καί πάντα κατ’ ἔριν γίνεσθαι»*, δηλαδή, «από το αμοιβαίο συμφέρον και από τα διαφέροντα [τα αντίθετα] γεννιέται η ωραιότερη αρμονία, αλλά πάντα μέσα από διαμάχη [σύγκρουση]]».

Ένα παράδειγμα από τη Χημεία, είναι το εξής: το άτομο του νατρίου έχει ένα ηλεκτρόνιο στην εξωτερική του στοιβάδα, είναι θετικά φορτισμένο και είναι δηλητήριο για τα έμβια όντα. Το άτομο του χλωρίου έχει επτά ηλεκτρόνια στην εξωτερική του στοιβάδα, είναι αρνητικά φορτισμένο και είναι επίσης δηλητήριο. Το «συμφέρον» είναι να διαθέτουν και τα δύο στοιχεία οκτώ ηλεκτρόνια στην εξωτερική τους στοιβάδα, σύμφωνα με το γενικότερο «κανόνα» της φύσης. Οπότε, το νάτριο «δίνει» το μοναδικό ηλεκτρόνιό του που βρίσκεται στην εξωτερική του στοιβάδα στο χλώριο και με αυτόν τον τρόπο, το μεν χλώριο συμπληρώνει τον αριθμό ηλεκτρονίων στην εξωτερική του στοιβάδα κάνοντάς τα οκτώ, αλλά και το νάτριο, δίνοντας το ένα και μοναδικό ηλεκτρόνιο που έχει στην εξωτερική του στοιβάδα, μένει με την προηγούμενή του στοιβάδα, που είναι ήδη

συμπληρωμένη. Έτσι το «συμφέρον» έγινε «αμοιβαίο». Με τη συνύπαρξη και την αλληλεπίδραση αυτήν προκύπτει το χλωριούχο νάτριο, δηλαδή το αλάτι, ως μια αρμονία μεταξύ των αντίθετων αυτών στοιχείων.

Ένα άλλο παράδειγμα, είναι αλληγορικό και αναφέρεται στον έρωτα: Οι αρχαίοι Έλληνες έλεγαν ότι όποιος ερωτεύεται γνήσια, ερωτεύεται ένα, που δεν είναι ούτε μόνο σώμα, ούτε μόνο ψυχή, αλλά μια αρμονία μεταξύ αυτών των δύο. Όποιος ερωτεύεται μόνο το σώμα, χάνει και τον εαυτό του και τον άλλον στην παροδικότητα του φθαρτού (νάτριο-δηλητήριο μόνο του). Αλλά και όποιος ερωτεύεται μόνο την ψυχή, χάνει και τον εαυτό του και τον άλλον στην ανυπαρξία του φανταστικού (χλώριο-δηλητήριο μόνο του). Με τα δυο αυτά αντίθετα (σώμα-ψυχή) δημιουργείται η πιο ωραία αρμονία, που είναι ο έρωτας, δηλαδή το αλάτι της ζωής!

Η δυσκολία όμως που υπάρχει, είναι πώς να μπορέσεις να βιώσεις αυτές τις αρμονίες των αντίρροπων κάθε φορά δυνάμεων. Άντε τώρα να τις ανακαλύψεις, που *«όσο πιο σημαντικές είναι, τόσο περισσότερο κρύβονται»*, γιατί *«η φύση αγαπάει πολύ να κρύβεται»* και μόνο σημάδια δείχνει. *«Οι φανερές αρμονίες είναι δυσαρμονίες»*, μου είπε μια φορά ο μεγάλος σκηνοθέτης Θεόδωρος Αγγελόπουλος, στα έργα του οποίου αναδύονται πολλών ειδών αντιθέσεις και συγκρούσεις, που συγκινούν το σκεπτόμενο θεατή τους.

Αλλά, πιο δύσκολο ακόμη, είναι το πώς να πετύχεις αυτή την ανακάλυψη, τη στιγμή που τόσο οι δυναμικές των αντιθέτων, όσο και οι υποτιθέμενες «αρμονίες» τους, αλλάζουν κατά τρόπο που δεν είναι εύκολο να τις παρακολουθήσουμε και να τις κατανοήσουμε...

Εξερεύνα τον εαυτό σου για να ανακαλύψεις τον κόσμο

Το κλειδί για να ερμηνεύσουμε και να γνωρίσουμε τον κόσμο, είναι αυτό που ως προτροπή εξέφρασε ο Ηράκλειτος, δηλαδή *«ανακάλυψε και γνώρισε τον εαυτό σου»*. Με αυτό ανοίγει κανείς τον δρόμο για να μπορεί να κατανοεί τα τρέχοντα και τα μελλούμενα, ακόμα και να τα ερμηνεύει έξω από τις δικαιοδοσίες οποιασδήποτε θεότητας, έτσι ώστε να εξελίσσεται σε μια ύπαρξη,

που τα κύρια χαρακτηριστικά της είναι η ελευθερία, η γνώση και η ελπίδα για το ανέλπιστο.

Για να ανακαλύψει κανείς τις αρμονίες της δικής του ύπαρξης, πρέπει να ψάχνει μέσα του, να εξερευνά και να αναζητά τον εαυτό του. Ασφαλώς είναι δύσκολο να είναι κάποιος συγχρόνως και ερευνητής και αντικείμενο της έρευνάς του. Όμως αυτή η διαδρομή είναι μονόδρομος (*«Έδιζησάμην έμεωυτόν»*, δηλαδή *«Εξερεύνησα τον εαυτό μου»*). Με τη διαδικασία εξερεύνησης του εαυτού σου, κατά τον Ηράκλειτο, αφενός ανακαλύπτεις τον καθολικό Λόγο και τον κοσμικό νόμο, αφετέρου δε οδηγείσαι στην αυτογνωσία και το αντίστροφο. Δεν γίνεται το ένα, χωρίς το άλλο. Όπως λέει ο Ντिल्ς, από τους μεγαλύτερους μελετητές του Ηράκλειτου, *«μόλις ο Ηράκλειτος ήρθε αντιμέτωπος με τον νόμο του μικρόκοσμου μέσα στον εαυτό του, τότε ανακάλυψε τον εαυτό του για δεύτερη φορά στον εξωτερικό κόσμο»*. Δηλαδή, η πραγματική αυτογνωσία συνδέεται με τη γνώση του εξωτερικού σου κόσμου, με τη γνώση της κοσμικής τάξης και της ανθρώπινης κοινωνίας. Με άλλα λόγια, η πραγματική αυτοπροβολή βασίζεται στα κοινά. Αυτό μας διδάσκει και η σύγχρονη κοινωνιολογία.

Γενικεύοντας αυτή την ιδέα σε φιλοσοφικό επίπεδο, διαπιστώνει κανείς ότι δεν υπάρχει χάσμα στις αρχές ανάμεσα στους θεσμούς μιας κοινωνίας (όπως, για παράδειγμα, είναι οι νόμοι) και στη φύση και ότι το μοντέλο της ζωής του ανθρώπου δεν είναι άσχετο με το μοντέλο της τάξης του κόσμου. Έτσι φτάνει κανείς στην αυθεντική σοφία, η οποία καταρχήν παρουσιάζεται ως αινιγματική, στη συνέχεια όμως, κατά την εξέλιξή της, καθίσταται προφανής, σημάδι ότι είναι συμβατή με τον Λόγο, τον κοινό για όλους και για όλα. Η αυτογνωσία φέρει κοντά τον άνθρωπο με τον εαυτό του, αλλά και με τους άλλους και με τον κόσμο του.

«Ο ἄναξ οὗ το μαντεῖον ἐστὶ τό ἐν Δελφοῖς οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλά σημαίνει»

Ο άνθρωπος σκέπτεται έχοντας ως εργαλεία τις αισθήσεις και τον νου (εννοώντας με το τελευταίο τη λογική μαζί με τον έναρθρο λόγο). Η σκέψη, για να γίνει γνώση, είναι κάτι πολύ δύσκολο και μοιάζει με αυτόν που ψάχνει για χρυσό. *«Σκάβει πολύ*

και βρίσκει λίγο χρυσάφι». Λόγω αυτής της δυσκολίας, δηλαδή του πεπερασμένου των μέσων διερεύνησης, της εξελισσόμενης δυναμικής των αντιθέτων και της μεταβλητής φύσης των πραγμάτων, αυτό που λέμε «πραγματικότητα», ο κοινός Λόγος, είναι πολύ δύσκολο να ανακαλυφθεί, αφού για τους ανθρώπους «η φύση αρέσκεται στο να κρύβεται» και ό,τι εκείνοι σιγά-σιγά αντιλαμβάνονται είναι μόνο σημάδια της αλήθειας. Σημάδια, που κάθε φορά τα ερμηνεύουν διαφορετικά, άλλοτε πιο μακριά και άλλοτε πιο κοντά στην αλήθεια, γεγονός που συντελείται σε συνάρτηση με πολλούς άλλους περιβαλλοντικούς παράγοντες.

Με την ιδέα αυτή, που θυμίζει σύγχρονη σημειωτική θεωρία, ο Ηράκλειτος ξεπερνά τη διλημματική τάση της Αριστοτελικής λογικής, με την οποία έχουμε μάθει να διαλεγόμαστε, κι έτσι μπορεί ο φιλόσοφος αυτός να θεωρείται σχετικιστής, χωρίς να απορρίπτει την ύπαρξη και μιας «αντικειμενικής» πραγματικότητας με την έννοια του «κοινού Λόγου», της ενότητας και της συστημικότητας των πάντων, πάντα σε ένα πλαίσιο μεταβαλλόμενο. Παρουσιάζεται λοιπόν πολύ πιο συνεπής από πολλούς σύγχρονους σχετικιστές, που σκέφτονται απόλυτα και ισχυρίζονται πως δεν υπάρχει πραγματικότητα (αφού αυτή είναι σχετική και κατά κάποιο τρόπο υποκειμενική), αλλά και από τους αντικειμενιστές, που θεωρούν ότι η αλήθεια και η «πραγματικότητα» υπάρχουν έξω από τον άνθρωπο κατά τρόπο που ορισμένοι χαρισματικοί άνθρωποι μπορούν να την ανακαλύψουν και να την μεταδώσουν στους άλλους, οι οποίοι θα πρέπει να τη δεχτούν παθητικά, αφού αυτή τους έχει παραδοθεί από φωτισμένους ανθρώπους και επαΐοντες!

Θεός και άνθρωπος

Από την ιδέα του Ηράκλειτου, που αναφέρθηκε πιο πάνω ότι δηλαδή «τον κόσμο αυτόν δεν τον δημιούργησε ούτε ο θεός ούτε ο άνθρωπος», προβάλλει το δικαιολογημένο ερώτημα: μα είναι δυνατόν να πίστευε ο Ηράκλειτος ότι τον κόσμο αυτόν θα μπορούσε να τον έχει δημιουργήσει ο άνθρωπος; Πολλοί μελετητές ερμηνεύουν τη φράση «ούτε θεός ούτε άνθρωπος» ως «κανένας». Η δική μου διαίσθηση λέει ότι δεν εννοούσε «κανένας», γιατί αυτό θεωρώ πως δεν είναι συμβατό με τη φιλοσοφία του.

Κατά την ηρακλείτεια θεώρηση, αφού ειπώθηκε η λέξη «θεός», θα έπρεπε να ειπωθεί και το αντίθετό του, δηλαδή «άνθρωπος». Πρόκειται για ένα αντιθετικό ζεύγος, που συνυπάρχει παράλληλα με το ζεύγος «αθάνατος-θνητός». Και αυτό διότι δεν υπάρχουν θνητότητα ή αθανασία από μόνα τους, αλλά είναι ένα ζευγάρι αχώριστο μέσα στην αντίθεσή τους. Με άλλα λόγια, ο θεός ως αθάνατος δεν υπάρχει αυτόνομα και ανεξάρτητα από τον άνθρωπο, ενώ η αθανασία των θεών νοείται μόνο σε αντιδιαστολή και συνάρτηση με την ανθρώπινη θνητότητα. Μόνο οι μεταφυσικές θεωρίες και σχεδόν όλες οι θρησκείες διαχωρίζουν με απόλυτο τρόπο τις έννοιες άνθρωπος - θεός.

Με το χιούμορ που διαθέτει ο Λουκιανός, ο οποίος δεν ξέρεις πάντα πότε μιλάει σοβαρά και πότε σατιρίζει, δεν χάνει την ευκαιρία να κατασκευάσει τον εξής φανταστικό διάλογο με τον Ηράκλειτο:

- Λουκιανός: Τι είναι άνθρωπος;
- Ηράκλειτος: Θεός θνητός.
- Λουκιανός: Και τότε τι είναι θεός;
- Ηράκλειτος: Άνθρωπος αθάνατος.
-

Τίθεται τώρα το ερώτημα: μήπως η ζωή μας, όπως τη βλέπουμε και την αναλύουμε είναι μια «συνάρτηση» που απλά σημαίνει, όπως και η συνάρτηση του ηλεκτρονίου; Και αυτό γιατί, όπως λέει ο σοφιστής Πρωταγόρας, «για όλα τα πράγματα μέτρο είναι ο άνθρωπος (για όσα υπάρχουν ότι υπάρχουν, για όσα δεν υπάρχουν ότι δεν υπάρχουν)» αλλά και ο Ξενοφάνης, που είπε ότι «την πραγματική αλήθεια ούτε τη γνωρίζει κανείς, ούτε και θα βρεθεί κανείς που θα τη μάθει (...). Μα κι αν τύχει κάποιος να πει κάτι αληθινό, ο ίδιος δεν το ξέρει. Όλα είναι εικασίες» και ο Χέγκελ, που καταλήγει: «η έλλειψη αντικειμενικότητας της ανθρώπινης αντίληψης οφείλεται στη διαλεκτική των αντιθέτων».

Το ήθος σου, η μοίρα σου

Αρχικά είχα επιλέξει για τίτλο αυτού εδώ του αφηγήματος τη φράση του Ηράκλειτου «*ἦθος ἀνθρώπων δαίμων*», με επεξηγηματικό υπότιτλο «*Το ἦθος σου, η μοίρα σου*». Και αυτό, γιατί θεώρησα ότι η συγκεκριμένη ρήση θα απέδιδε με τον

καλύτερο τρόπο το βασικό μοτίβο που, εκ των υστέρων, αντιλήφθηκα ότι διαπερνούσε τις ιστορίες της αυτοβιογραφίας μου και ότι θα ερμήνευε ακόμη και τα παράδοξα στοιχεία της. Παρόλο που, μετά από πολλές συζητήσεις με φίλους και ειδικούς κριτικούς, δεν υιοθετήθηκε τελικά ο συγκεκριμένος τίτλος, αυτός εξακολουθεί να με εκφράζει.

Το ήθος, με την έννοια του χαρακτήρα και του προσωπικού κόσμου, που δίνει ο Ηράκλειτος, βρίσκεται σε κάθε ανθρώπινη ύπαρξη και, με λίγα λόγια, είναι: η φρόνηση του καθενός μας, οι προσωπικές σου νοητικές δομές, ο τρόπος που σκέφτεσαι και ενεργείς, οι συναισθηματικές αντιδράσεις, οι στάσεις σου απέναντι στα πράγματα, τα προσωπικά σου κίνητρα, οι ανάγκες και οι αξίες σου, οι σχέσεις με τον εαυτό σου και τους άλλους, τα πολιτιστικά σου εργαλεία, η βούληση και η αυτογνωσία σου. Η τελευταία, σε συνδυασμό με τον βαθμό σωφροσύνης που διαθέτει κανείς, είναι μια από τις μεγαλύτερες αρετές για τον άνθρωπο και κατακτιέται με το να «ερευνάς και να γνωρίζεις τον εαυτό σου», «να λες την αλήθεια και να πράττεις σύμφωνα με τη φύση, ακούγοντάς την». Το «ήθος», επομένως εμπεριέχει και το προσωπικό μοντέλο επιλογών, στάσεων και συμπεριφορών, που αντανακλά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός ατόμου και που συνηθίζουμε να το αποκαλούμε «προσωπικό χαρακτήρα» του.

Όσον αφορά τη λέξη «δαίμων», που στην αρχαϊκή λαϊκή αντίληψη είχε ουδέτερη σημασία και όχι αρνητική, όπως σε εμάς σήμερα, κατά μια εκδοχή σήμαινε τον «προσωπικό θεό», που φέρει μέσα του κάθε άνθρωπος. Είναι, δηλαδή, ο ατομικός «δαίμων» του καθενός μας, που θα μπορούσε εναλλακτικά να είναι ευ-δαίμων (καλός, ευμενής, τυχερός δαίμονας) ή δυσ-δαίμων (κακός δαίμονας, άτυχος και δυστυχής).

Στη ρήση του Ηράκλειτου «*ἥθος ἀνθρώπων δαίμων*» έχουν δοθεί κατά καιρούς πολλές και διαφορετικές διατυπώσεις κατά τη μετάφραση. Από όλες αυτές τις ερμηνείες, εκείνη που μου αρέσει περισσότερο, είναι «*Το ήθος για τον άνθρωπο είναι ο δαίμων του, δηλαδή ο προστάτης θεός του*». Αυτό, σε συνδυασμό με την τύχη, είναι και ο δικός μου «Άγιος», ο Σωκρατικός «Δαίμων», που σε πολλές δύσκολες στιγμές της ζωής μου εμπόδιζε την πτώση μου, καθώς ακροβατούσα πάνω σε ένα

τεντωμένο σκοινί. Στο σημείο αυτό όμως, με εκφράζει πολύ ο αγαπημένος μου αυτός φιλόσοφος, επειδή συγχρόνως απορρίπτει οποιαδήποτε δοξασία, όπως εκείνη της πυθαγόρειας φιλοσοφίας, η οποία θεωρούσε ότι ο προσωπικός «δαίμων» εξαρτάται από κάποια εξωτερική θεία δύναμη, που την αποκαλούμε τύχη του κάθε ανθρώπου.

Αν, πάρουμε ως παράδειγμα δυο διαστάσεις της ζωής σε ένα διδιάστατο καρτεσιανό σύστημα συντεταγμένων, όπου ο οριζόντιος άξονας παριστάνει τα γεγονότα της ζωής και ο κατακόρυφος τις καταστάσεις των γεγονότων που, συνεχώς βρίσκονται εν εξελίξει, τότε η παραγόμενη συνάρτηση είναι ένα τμήμα, μια διάσταση της προσωπικής μας ιστορίας. Αλλά αυτά τα στοιβαγμένα γεγονότα στην οριζόντια διάσταση δεν είναι εξωτερικά παρατηρήσιμα και, για να ξεχωρίζουν μεταξύ τους, υιοθετούμε κατ' ανάγκη και τη διάσταση του χρόνου. Για παράδειγμα, την τάδε ώρα έχω ραντεβού με τον φίλο μου για να συζητήσουμε ένα θέμα. Η συνάντηση με τον φίλο μου είναι το γεγονός, αλλά ο διάλογος είναι η κατάσταση του γεγονότος, η οποία εξαρτάται από το Είναι μας, είναι ο καθρέφτης του εσωτερικού μας κόσμου, που συχνά τον συγχέουμε με την έννοια του πεπρωμένου. Αλλά και τα γεγονότα αντικατοπτρίζουν τον εσωτερικό μας κόσμο, που είναι και αυτά η προσωπική μας «μοίρα». Γεγονότα όμως και καταστάσεις είναι συχνά οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Αλλάζεις τη στάση και τη συμπεριφορά απέναντι στα γεγονότα και μεταβάλλεται η ίδια η φύση των «γεγονότων». Το άτομο είναι ο δημιουργός και ο καλλιτέχνης της προσωπικής του πραγματικότητας. Κάτι παρόμοιο εννοεί και ο Σπινόζα, ισχυριζόμενος ότι *«η ευδαιμονία, η οποία ανταμείβει μια ενάρετη ζωή, είναι η ίδια η ποιότητα ζωής»*.

Το «πεπρωμένο» μας λοιπόν, δεν είναι παρά το τυχαίο των γεγονότων - εσωτερικών και εξωτερικών - που συνδέεται αναπόσπαστα με την ποιότητα του εσωτερικού μας κόσμου. Το πώς βέβαια διαμορφώνεται ο κόσμος αυτός, είναι και το ζητούμενο πολλών επιστημών!

Ηράκλειτος και Κβαντομηχανική

Έπρεπε να περάσουν 23 ολόκληροι αιώνες από την περίοδο που έζησε ο Ηράκλειτος για να αναπτυχθούν οι θεωρίες της σχετικότητας και της κβαντικής έτσι ώστε μπορέσουμε να ερμηνεύσουμε ορισμένες από τις ρήσεις του.

Είναι και δεν είναι...

Το αντικείμενο της διδακτορικής μου διατριβής ήταν η αριθμητική λύση μέσω υπολογιστών μιας διαφορικής εξίσωσης, γνωστής ως «Εξίσωση του Schrodinger». Η εξίσωση αυτή διερευνά με μαθηματικά μοντέλα τη συμπεριφορά κβαντικών σωματιδίων, ένα εκ των οποίων είναι και το ηλεκτρόνιο. Μελετώντας τις ιδιότητές του, ξαναθυμήθηκα τον Ηράκλειτο και τότε δεν μου φάνηκε καθόλου περίεργο αυτό που έλεγε για τον ηγέτη των θεών της ελληνικής μυθολογίας, τον Δία, ότι δηλαδή: «*Το σοφό είναι ένα και μόνο και θέλει και δεν θέλει να δώσει στον θεό το όνομα Δίας*» και ακόμη «*Ποταμοίς τοις αυτοίς εμβαινομέν τε και ουκ εμβαίνομεν, είμεν τε και ουκ είμεν*», δηλαδή, «*στα ίδια ποτάμια και μπαίνουμε και δεν μπαίνουμε και είμαστε και δεν είμαστε*». Αυτό το παράδοξο είναι ανάλογο με εκείνο της κβαντικής θεωρίας, που υποστηρίζει ότι το ηλεκτρόνιο είναι και δεν είναι ύλη, είναι και δεν είναι ενέργεια και ότι είναι συγχρόνως και ύλη και ενέργεια. Όπως γράφει ο φίλος μου και συνάδελφος Θεόδωρος Χρηστίδης στο βιβλίο του με τίτλο «*Ο Ηράκλειτος, ο Κόσμος και ο Θεός*», «... το ηλεκτρόνιο συνεχώς μετασχηματίζεται και διατηρείται, ενώ ταυτόχρονα διαλύεται στο υπόβαθρό του, όπου μετασχηματίζεται σε άλλα στοιχειώδη σωματίδια και μετά αναδύεται πάλι σε ηλεκτρόνιο». Έτσι μπορεί κανείς να κατανοήσει καλύτερα τι εννοούσε και ο φιλόσοφος της μεταβολής, ο Ηράκλειτος, όταν διετύπωνε περιληπτικά και το άλλο παράδοξο, δηλαδή το: «*Μεταβάλλον αναπαύεται*». Λες και το είπε εννοώντας το ηλεκτρόνιο!

Αν περιοριζόμασταν στη νευτώνεια μηχανική, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το ηλεκτρόνιο είναι μια διχασμένη προσωπικότητα, δηλαδή «σχιζοφρενές». Δεν ξέρω πώς γίνεται, αλλά μπορεί και διέρχεται συγχρόνως από δυο «εισόδους». Σύμφωνα λοιπόν με τη

διπλή του «προσωπικότητα», δεν μπορεί να εξεταστεί ούτε με τους κανόνες με τους οποίους εξετάζεται ή ύλη, ούτε με αυτούς της ενέργειας. Η αντίστοιχη συνάρτηση που απορρέει από τη λύση της εξίσωσης του Schrodinger «μαρτυρεί» μόνο τις ιδιότητες του ηλεκτρονίου και όχι το ίδιο το ηλεκτρόνιο. Με άλλα λόγια, σημαίνει, δεν μας αποκαλύπτει. Όπως ακριβώς και «ὁ ἄναξ οὐ το μαντεῖον ἐστὶ τό ἐν Δελφοῖς οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει, ἀλλὰ σημαίνει».

Η περιγραφή αυτή φέρνει στη σκέψη μου εκείνο που διάβασα στο βιβλίο του Τσαρλς Καν ότι: «*η λογική διχοτόμηση ανάμεσα στο «είναι» της ιδιότητας και στο «είναι» της πραγματικότητας είναι για τον Ηράκλειτο πνευματικός αναχρονισμός*». Κατά τον ίδιο τρόπο, αν θεωρήσουμε την ύλη και την ενέργεια σαν ένα αντιθετικό ζεύγος, τότε αυτά ταυτίζονται συνυπάρχοντας στο πλαίσιο της δυναμικής τους αλληλεξάρτησης.

α) Η γάτα του Schrodinger

Ο Schrodinger προκειμένου να κατανοηθούν καλύτερα τα παράξενα φαινόμενα της κβαντικής θεωρίας σε σχέση με την κλασική φυσική, διετύπωσε ένα νοητικό πείραμα που πήρε το όνομα: «Η γάτα του Schrodinger» που περιγράφεται ως εξής:

«Η γάτα βρίσκεται σε ένα μικρό δωματιάκι, μέσα στο οποίο εκπέμπεται από ένα μηχανισμό ένα φωτόνιο. Αν το φωτόνιο πέσει σε έναν ανιχνευτή φωτονίων τότε αυτός ενεργοποιείται με αποτέλεσμα να διαρρεύσει δηλητήριο μέσα στο δωματιάκι και η γάτα να πεθάνει. Η πιθανότητα το φωτόνιο να βρει τον ανιχνευτή έστω ότι είναι 50%.

Εδώ παρατηρούμε ότι το γεγονός (αν η γάτα είναι νεκρή ή ζωντανή) εξαρτάται από την πιθανότητα. Μόνο με την παρατήρηση μπορούμε να πούμε τι κανουν τα αντικείμενα. Διαφορετικά η γάτα είναι και δεν είναι νεκρή, είναι και δεν είναι ζωντανή, είναι και νεκρή και ζωντανή συγχρόνως.

β) Το κάτι και το τίποτε

Υπάρχει ένα βιβλίο με τον τίτλο «Ένα σύμπαν από το τίποτε» του αστροφυσικού Lawrence Krauss, Εκδόσεις “ΤΡΑΥΛΟΣ”. Ο συγγραφέας του είναι από τους πρωτοπόρους επιστήμονες της ανακάλυψης της «σκοτεινής ύλης» και ότι το σύμπαν είναι επίπεδο.

Στο βιβλίο αυτό αναφέρεται ότι διαπιστώθηκε πειραματικά, πως από το «τίποτε» δημιουργείται ένα ζεύγος αντιθέτων σωματιδίων (ηλεκτρόνιο – ποζιτρόνιο), του οποίου η συνολική ενέργεια είναι μηδέν. Το παζιτρόνιο ως θετικά φορτισμένο εξουδετερώνει ένα υπαρκτό ηλεκτρόνιο και τη θέση του την παίρνει το καινούργιο.

Σύμφωνα με τον Ηράκλειτο ο κόσμος είναι «Ένας» και η δομή του θεωρείται ως μια συνύπαρξη των αντιθέτων.

Άρα το κάτι συνυπάρχει με το τίποτα, όπως το καλό με το κακό. Όπως δεν υπάρχει ούτε το καλό αλλά ούτε το κακό μόνο του κα σε απόλυτη μορφή έτσι και δεν υπάρχει το κάτι χωρίς το τίποτα. Το κάτι με το τίποτα είναι προαπαιτούμενο για τη γέννηση του σύμπαντος. Συνεπώς η επιστημονική ανακάλυψη της Μεγάλης Έκρηξης είναι συμβατή με την ηρακλειτική θεωρία.

Από αυτή την Μεγάλη Έκρηξη δημιουργήθηκαν μόνο ελαφρά άτομα όπως το Υδρογόνο, Ήλιο, Λίθιο κ.α. Τα υπόλοιπα στοιχεία που είναι η βάση του φυτικού και ζωϊκού βασιλείου δημιουργήθηκαν από τις εκρήξεις των άστρων των καλούμενων «υπερκαινοφανών». Αυτοί οι αστέρες συστέλλονται συνεχώς και όταν φτάσουν σε μια κατάσταση που επιστημονικά καλείται «πληθωρισμός» γίνεται η έκρηξη με αποτέλεσμα να δημιουργούνται τα καινούργια στοιχεία που είναι η βάση της ζωής.

Αν δούμε τη ρήση του Ηράκλειτου:

«Ἐκ πυρὸς γὰρ πάντα γίνεσθαι καὶ εἰς πῦρ πάντα τελευτᾶν· τούτου δὲ κατασβεννυμένου κοσμοποιεῖσθαι τὰ πάντα...πάλιν δὲ τὸν κόσμον καὶ τὰ σώματα πάντα ὑπὸ τοῦ πυρὸς ἀναλοῦσθαι ἐν τῇ εκπυρώσει».

«Από το πυρ δημιουργούνται τα πάντα και τα πάντα καταλήγουν στο πυρ· μάλιστα η κατάσβεσή του οδηγεί στην εμφάνισή του κόσμου – όπως μας είναι γνωστός ... αλλά και πάλι, τα πάντα και

ο κόσμος αναλώνονται από το πυρ κατά την διάρκεια της εκπύρωσης. Η εκπύρωση και ο κορεσμός είναι οι αντίστοιχοι όροι «έκρηξη και πληθωρισμός.

Μετά την εκπύρωση αρχίζει η φάση της κοσμοποίησης (το πυρ μετατρέπεται πάλι σε χώμα και νερό).

Η διακόσμηση δεν είναι παρά η ωραιότητα του κόσμου που συνδέεται με την αταξία του κόσμου, δηλαδή ένα φαινόμενο χαοτικό. Σε αυτήν την αντίθεση λόγο έχει η ηρακλειτική εν δυνάμει σχέση που σχετίζεται με την εξέλιξη στον χρόνο.

γ) Χρόνος

Χρόνος κατά τον Ηράκλειτο είναι είναι ένα παιδί που παίζει πεσσούς και η βασιλεία του ανήκει ...

Εδώ διακρίνουμε δυο πράγματα: 1) ο χρόνος είναι παιδί. Δηλαδή διανύει την αιωνιότητα ανεξέλεγκτος, χωρίς ωριμότητα 2) Πεσσοί στην αρχαία Ελλάδα είναι κάτι παρόμοιο με τα πιόνια στο σκάκι. Δεν είναι ούτε κύβοι (ζάρια) ούτε αστράγαλοι (κότσια) τα οποία και τα δυο κυριαρχούνται από τον παράγοντα της τύχης. Με την κίνηση των πεσσών αφαιρείται το στοιχείο της τύχης και στη θέση του εισάγεται το στοιχείο της αβεβαιότητας, μέσω των πολλαπλών επιλογών που έχει ο παίκτης (δες σκάκι). Αυτό είναι ένα αξίωμα που ορίζεται από την αρχή της απροσδιοριστίας.

Οι πεσσοί όμως κινούνται εμπρός ή πλαγίως. Υπάρχουν δυο συμπεράσματα από το γεγονός αυτό. 1) Ο χρόνος δεν εναντιοδρομεί αλλά συνδέεται με το φαινόμενο της εξέλιξης. Ο χρόνος δεν υπάρχει κατά της στιγμή της εκπύρωσης (έκρηξης) αλλά προκύπτει ως παράγωγο της δημιουργίας του κόσμου, δηλαδή ένα διαρκές τελετουργικό δρώμενο στον συμπαντικό κύκλο. 2) Με την κίνηση των πεσσών προς τα εμπρός και πλαγίως ερμηνεύεται και η διττότητα του χρόνου. Δηλαδή ο χρόνος της συνείδησης και του ασυνειδήτου. Ο χρόνος π.χ. που βλέπουμε ένα όνειρο είναι απείρως πιο μικρός από το συνειδητό χρόνο.